

**MAKÓ ÉS KÖRNYÉKE HALMAINAK KATASZTEREZÉSE,
ÁLLAPOTFELMÉRÉSE ÉS TÁJRÉGÉSZETI VIZSGÁLATA**
**CADASTRAL FIELD WORKS, CONDITION SURVEY
AND LANDSCAPE ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION ON BURIAL MOUNDS
IN THE VICINITY OF MAKÓ, HUNGARY***

BEDE Ádám

Lendület Vegetáció és Magbank Dinamikai Kutatócsoport, Ökológiai és Botanikai Intézet,
Ökológiai Kutatóközpont, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2163 Vácrátót, Alkotmány út 2–4.

E-mail: bedeadam@gmail.com

Abstract

Only a few ancient architectural monuments remain standing in the central region of the Hungarian Great Plain. However, the kurgans unique 5000-year-old treasures still exist in this area, with many landscape archaeological, archaeological topography and landscape ecological survey prospects. Mounds can be found at the banks of not-longer existing rivers and at some points of higher altitude areas. The oral tradition of the Great Hungarian Plain marked the man-made, artificial, conical rises in the landscape that are associated with ancient, archaeological periods as mounds. According to their origin, kurgans can be classified as burial sites and sacred points of nomad people (kurgans) in prehistory (Yamnaya Entity) and later period (Sarmatians in Roman Period).

The research contains cadastral field works and conditional survey on mounds in 19 settlements in south-east Csongrád-Csanád County (in the vicinity of Makó town), sum total 781.82 km². The settlements are Ambrózfalva, Apátfalva, Csanádalberti, Csanádpalota, Deszk, Ferencszállás, Földeák, Királyhegyes, Kiszombor, Klárafalva, Kövegy, Kübekháza, Magyarcsanád, Makó, Maroslele, Nagyér, Nagylak, Óföldeák, Pitvaros.

During the research we used handmade and printed maps from the 18–20th centuries, source works, scripts from archives and special literature of regional history, archaeology, onomatology and natural sciences.

We registered altogether 218 mounds. 96 of them have names (44%) and 122 mounds have not (56%). We elaborated a scale with seven grades to rating mounds, because we needed an order rank to start the conservation on the most important mounds. The important kurgans make up the category of 1, 2 or 3, the unimportant kurgans make up the category of 4 or 5, and the disappeared mounds make up the category of 6 or 7. The number of important mounds (category 1–3) is 53 (24.3%), the number of unimportant mounds (category 4–5) is 91 (41.8%) and the number of destroyed mounds (category 6 and 7) is 74 (33.9%).

The practical conservation work is very urgent, because most of the small mounds will disappear undoubtedly within a few years due to the weighty agricultural machines and the extensive agricultural work, so we must stop the cultivation on the mounds as soon as possible.

Kivonat

Makó és környéke tizenkilenc településén, összesen 781,82 km² kiterjedésű területen végeztük el a halmok (kurgánok) teljességre törekvő kataszterezését és állapotfelmérését. A 18–20. századi kéziratok és későbbi nyomtatott térképeken kívül felhasználtuk a levéltári forrásokat, adattári jelentéseket, helytörténeti, régészeti, néprajzi, névtani és természettudományos irodalmat is. A tájrégészeti szemléletű kutatás során a régészeti topográfiai módszertan alkalmazása mellett tájtörténeti és tájökölógiai eredményeket is felhasználtunk.

A 20. századi halomkataszterek beszámolóit elemezve arra következtetünk, hogy a korábbi felmérések nem aknázták ki a források, elsősorban pedig a kéziratok térképek adatai lelőhely-azonosítási lehetőségeket, ezért lehet esetenként többszörös eltérés az egyes felmérések halomszámai között.

* How to cite this paper: BEDE Á., (2022): Makó és környéke halmainak kataszterezése, állapotfelmérése és tájrégészeti vizsgálata / Cadastral field works, condition survey and landscape archaeological investigation on burial mounds in the vicinity of Makó, Hungary, *Archeometriai Műhely* XIX/3 212–232.
doi: [10.55023/issn.1786-271X.2022-016](https://doi.org/10.55023/issn.1786-271X.2022-016)

Összesen 218 halmot regisztráltunk. A Tiszántúl más részeihez hasonlóan a vizsgálati területen is elsősorban a hidrogeográfiai viszonyok határozzák meg a kurgánok földrajzi helyzetét (folyók, erek, meanderek partjait, homokvonulatok gerincét követik).

A felmérés során egy hétfokú skálát dolgoztunk ki a halmok rangsorolása céljából, hogy a legjelentősebbeknél minél előbb megindulhassanak a konkrét védelmi intézkedések. A jelentős halmok az 1-es, 2-es és 3-as, a nem jelentősök a 4-es és 5-ös, a már elpusztítottak pedig a 6-os és 7-es kategóriába kerültek. A jelentős halmok (1–3. kategória) száma összesen 53 (24,3%), a nem jelentősöké (4–5. kategória) 91 (41,8%), elpusztítottnak tekinthető (6–7. kategória) 74 halom (ez 33,9%-ot tesz ki).

A halomnevek elemzése módot ad a hajdani környezet (földrajzi viszonyok, állat- és növényvilág), a mezőgazdaság (állattenyésztés, növénytermesztés) és a birtoklástörténet (birtokosok, határviszonyok) megértéséhez is. A regisztrált kurgánok közül 96 rendelkezik névvel (44%), 122 pedig névtelen (56%). További vizsgálati lehetőséget kínál a halmokhoz kapcsolódó folklórgyűjtések elemzése.

A gyakorlati védelem egyre sürgetőbb feladat, hiszen a nagyszűlyű mezőgazdasági munkagépek a legalacsonyabb s egyben a legnagyobb számban lévő halmokat belátható időn belül el fogják pusztítani, ezért ezeket minél előbb ki kell venni a szántóföldi művelés alól. A magyarországi halmok egy része védett tájképi elemként bekerült az Európai Unió Közös Agrárpolitikája (KAP) által előírt Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot (HMKÁ) hazai feltételrendszerébe, ami örvendetes előrelépés a gyakorlati megóvás terén.

KEYWORDS: KURGAN (BURIAL MOUND), YAMNAYA ENTITY, SARMATIANS, LANDSCAPE ARCHAEOLOGY, LANDSCAPE HISTORY

KULCSSZAVAK: KURGÁN (HALOMSÍR), JAMNAJA-ENTITÁS, SZARMATÁK, TÁJRÉGÉSZET, TÁJTÖRTÉNET

Bevezetés

A halmok (kurgánok) a késő rézkorban–kora bronzkorban az Alföldön élt keleti eredetű, nomád vagy félnomád, nagyállattartó Jamnaja-közösségek temetkezései (Ecsedy 1979). A központi sír fölé halmot emeltek, későbbi utótemetkezések alkalmával újabb egy vagy két réteget hordtak fel rájuk, így alkotva meg a nagyobb méretű kurgánokat (Dani & Horváth 2012; Dani 2020). A római kori Barbaricumban élt szarmaták halmjai is nagy számban megtalálhatók az Alföldön (Kulcsár 1998, 40–46). Jóval több szarmata kurgán létezhet az Alföldön, mint azt a kutatás a hitelesnek vélt halomfeltárások alapján korábban feltételezte (Dani et al. 2017).

A kurgánok magányosan, párosan, kisebb csoportokban vagy sorokban helyezkednek el, és rendszerint a folyók és medencék partjait követik vagy a hátvonulatok legmagasabb pontjain állnak (Bede 2016, 36–40).

Környezettörténeti, geomorfológiai és tájökölógiai szerepük mellett természetvédelmi – elsősorban botanikai – jelentőségük is kiemelkedő, a kevésbé bolygatott kurgánok felszínén ugyanis értékes ősi sztyeppvegetáció (lőszgyep és lőszfálnövényzet) maradt fenn (Balázs & Kustár 2012; Barczy 2016; Rákóczi 2016; Deák 2018).

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a Makó és környékén végzett aktuális kutatásokat, összefoglalja az itt található kurgánok teljességre törekvő kataszterezésének, állapotfelmérésének és változásvizsgálatának legfőbb eredményeit. A halomkataszter – a régészeti topográfiai módszertan

alkalmazása mellett – elsősorban táj régészeti szemlélettel készült. Az állapotfelmérésnél – például az egyes élőhelyek értékeléséhez – tájökölógiai módszereket is felhasználtunk.

A vizsgálati terület lehatárolása és jellemzése

Vizsgálati területünk több kistájat is érint: nyugaton a Tisza-völgy, középen a Maros-völgy, délen a Bácsfennsík helyezkedik el, a legnagyobb, központi részen a Csongrádi-sík terül el, keleten pedig a Csanádi-hát emelkedik (Dövényi 2010; Deák & Keveiné 2011; Bede 2009; Bede 2010; Bede 2011). Mivel a terület körülhatárolásánál nem kívántunk megbontani közigazgatási határokat, ezért könnyű volt kijelölni azt a tizenkilenc települést, mely a felmérés alapját adta. A települések (az egyes települések számkódjával, zárójelben pedig külterületének kiterjedésével): 1. Ambrózfalva (1.121 ha), 2. Apátfalva (5.367 ha), 3. Csanádalbertyi (1.529 ha), 4. Csanádpalota (7.768 ha), 5. Deszk (5.259 ha), 6. Ferencszállás (580 ha), 7. Földeák (3.635 ha), 8. Királyhegyes (2.985 ha), 9. Kiszombor (6.581 ha), 10. Klárafalva (856 ha), 11. Kövegy (971 ha), 12. Kübekháza (2.731 ha), 13. Magyarcsanak (4.805 ha), 14. Makó (22.924 ha), 15. Maroslele (4.665 ha), 16. Nagyr (1.127 ha), 17. Nagylak (469 ha), 18. Óföldeák (3.495 ha), 19. Pitvaros (1.314 ha). A felmérés összterülete 781,82 km² kiterjedésű.

Bár ez a terület nem önálló táj földrajzi vagy kulturális egység, mégis jól azonosítható az 1950 előtti Csanád megye nyugati felével (de a mai Makói járással is összevethető). Északi irányból a Hódmezővásárhelyi járás (Hódmezővásárhely) és

az Orosházi járás (Békéssámszon, Tótkomlós), keletről a Mezőkovácsházi járás (Mezőhegyes) és a trianoni határvonal (Nagylak), délről szintén a trianoni határvonal és a Maros (Óbéb, Porgány, Csanád), nyugatról pedig Szeged (Szőreg, Tápé) és Algyő határolják. A vizsgálati terület teljes egészében Csongrád-Csanád megyében található. Mivel a felmérést a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság együttműködésével végeztük, ezért lényegében az igazgatóság működési területének határait vettük alapul.

A Tisza-völgy ártere a folyószabályozás előtt intenzíven feltöltődő terület volt. A magasabb ártéri felületeknek élénkebb a domborzata, miután ezek csak ritkábban kerültek elöntés alá, így kiegyenlítődésük kevésbé történt meg. A mélyártér is a legtöbb helyen tagolt, egykori folyómedrekkel szabdalta mozaikos képet mutat. A kis terepesés következtében itt sok a lefolyástalan, időszakos vízállásos terület. A Maros-völgy kis relatív relief-értékű, ártéri szintű tökéletes síkság, amelyet kisebb ármentes szigetek tarkítanak. A felszíni formák nagyobb része folyóvízi eredetű; a felszínt a Maros különböző mértékben feltöltődött holtágai, morotvaroncrai fedik, helyenként gazdag sarlólapos- és övzátóny-generációk képződtek. A durvakőzetlisztben gazdag üledékekkel fedett ármentes térszínek jóval magasabbak környezetüknél. Helyenként eolikus felhalmozódás is történt. Az igen jelentős vastagságú pannóniai üledékekre döntően folyóvízi eredetű pleisztocén rétegek telepedtek (Dövényi 2010). Ezek fedője jórészt infúziós lösszel, néhol típusos lösszel fedett (Rónai 1985). Egyébként a felszínt holocén üledékek borítják. A Bánságsarok magas ártéri lösz maradványfelszínek uralta kistáj, melyet magas és alacsony ártéri szikes medrek szabdalnak. E táj az Ős-Maros egykori déli ágának felszabdalt hordalékkúpja. A Csongrádi-sík enyhén a Tisza-völgy irányába lejtő, a Maros hordalékkúpjához kapcsolódó ármentes, alacsony síkság, amit lefolyástalan medencék tagolnak (Süsmeghy 1944). A Maros-hordalékkúp nyugati részét a Tisza és Maros áradásai által kialakított holocén felszín jellemzi. A felszíni formák között nem tapasztalhatók nagy különbségek, változatosságot a lösziszapos felszín szikes agyaggal kitöltött erodált mélyedései és a Száraz-érhez kapcsolódó, különböző feltöltöttségi állapotban levő morotvák, morotvaroncok jelentenek. Az agyagos, iszapos felszínközeli üledékeket keletről nyugatra egyre vastagodó infúziós (ártéri) lösztakaró fedi. A Csanádi-hát genetikailag szorosan illeszkedik a Békési-hát Maros-hordalékkúpjához. A hát lösziszappal (infúziós lösszel, homokos lösszel) fedett hordalékkúp-síkság. Ortográfiai domborzattípusát tekintve alacsony ármentes síkság, amely enyhén dél-délnyugati irányba lejt. A felszíneken a partidűne-vonulatok és az

északnyugat-délkeleti tengelyű egykori folyóágak, fattyúágak gazdag formaegyüttest alkotnak. A nagyobb dűnék közötti részekben mélyebb fekvésű kiterjedtebb laposok találhatóak (Süsmeghy 1944; Rónai 1985; Dövényi 2010). A magasabb térszíneken a réti csernozjom, a hátakon a meszes csernozjom, a dűnevonulatokon a humuszos homoktalaj, a szikes medencékben a réti szolonyec talaj a jellemző (Pásztor et al. 2018, 91).

A Maros-Körös közének legmeghatározóbb geomorfológiai képződményei a már több ezer éve élővízként nem, vagy csak kis részben funkcionáló, pleisztocén kori Ős-Maros-medrek és ezek szél által formált hordalékvonulatai (Kiss et al. 2013; Süsmeghy & Kiss 2015), de ugyanez mondható el a Marostól délre fekvő területre is (Bánság). A legkarakteresebb medervölgyek (vagy mederszakaszok) – melyekhez a halmok is kapcsolódnak – Száraz-ér, Királyhegyesi-ér, Folyás-ér, Kövesd-ér, Cser-völgy, Porgány-ér stb. (Gazdag 1960). Természetesen a táj alakításában az élő Maros is meghatározó mind a mai napig. Az Ős-Maros-ágak mára jórészt feltöltődtek, többségük kiszáradt. A központi területek medreire jellemző a tagoltság, a töredezettség, ami a feltöltődés előrehaladásának és az áradások (Maros vizei) hiányának tudható be. A legtöbb érnek ma már nincs kezdete vagy vége, illetve csak bizonyos mederrészek rendelkeznek határozott morfológiával, és csak egyes szakaszokon található bennük időszakosan víz. Az évente változó mennyiségű csapadék (elsősorban hóolvadás) függvényében a medrek ma is megtelhetnek vízzel, egyes belvizes esztendőkből jól rekonstruálható a folyószabályozások előtti alföldi táj képe.

Ez a geomorfológiai tagoltság és vízrajzi gazdagság nagyon kedvezett a kurgánépítők életmódjának, és ennek következtében a halmok elterjedésének is. „Elterjedésüket figyelve úgy a halmok, mint a régi fálvak, mindig élő vagy már száraz folyó medrének partján találhatóak. Halmoknak egész sora kíséri a Makónál kiszélesedő és Tótkomlósig követhető száraz mederrendszert.” – írta Peja Győző Makó geomorfológiai jellemzésében (Peja 1935, 20).

A felmérés előzményei

A 19. századig a térség halmait egy-egy szórványos régészeti adat kivételével módszeresen még nem kutatták, és a későbbi terepbejárások és településtörténeti elemzések is csak periférikusan foglalkoztak velük (Palugyay 1855).

A 20. század első felében a szegedi egyetem kötelékében Banner János kutatta a magyarcsanádi Bekai-halmot (Banner 1926), valamint a tágabb térség lelőhelyeit Bálint Alajos gyűjtötte össze (Bálint 1941, passim). Peja Győző földrajzi kutatásai során tematikailag szintén érintette a Makó környéki halmokat is (Peja 1935, passim).

1. táblázat: Az eddigi halomkataszterezési munkák eredményei Makó környékén.

Table 1.: Results of the cadastral works on mounds in the vicinity of Makó.

Település	Kozma 1910	Virágh 1979	Rózsa 1979	ELTE 2001	Kunhalom-program	Bede Á., 2020
1. Ambrózfalva	0	1	1	1	1	2
2. Apátfalva	1	4	0	1	0	4
3. Csanádalberti	1	2	2	2	2	4
4. Csanádpalota	1	5	0	3	3	14
5. Deszk	1	4	3	2	13	31
6. Ferencszállás	0	1	0	0	0	4
7. Földeák	0	5	2	0	2	6
8. Királyhegyes	0	2	1	0	1	6
9. Kiszombor	3	10	5	2	0	12
10. Klárafalva	0	3	1	2	3	3
11. Kövegy	0	0	0	0	0	0
12. Kübekháza	0	8	1	5	3	12
13. Magyarcsanád	1	14	1	3	4	25
14. Makó	3	24	10	2	11	51
15. Maroslele	0	5	0	2	3	11
16. Nagyér	0	0	0	0	0	2
17. Nagylak	0	1	0	1	0	1
18. Óföldeák	2	9	3	1	2	21
19. Pitvaros	0	2	1	2	1	9
összesen	13	100	31	29	49	218

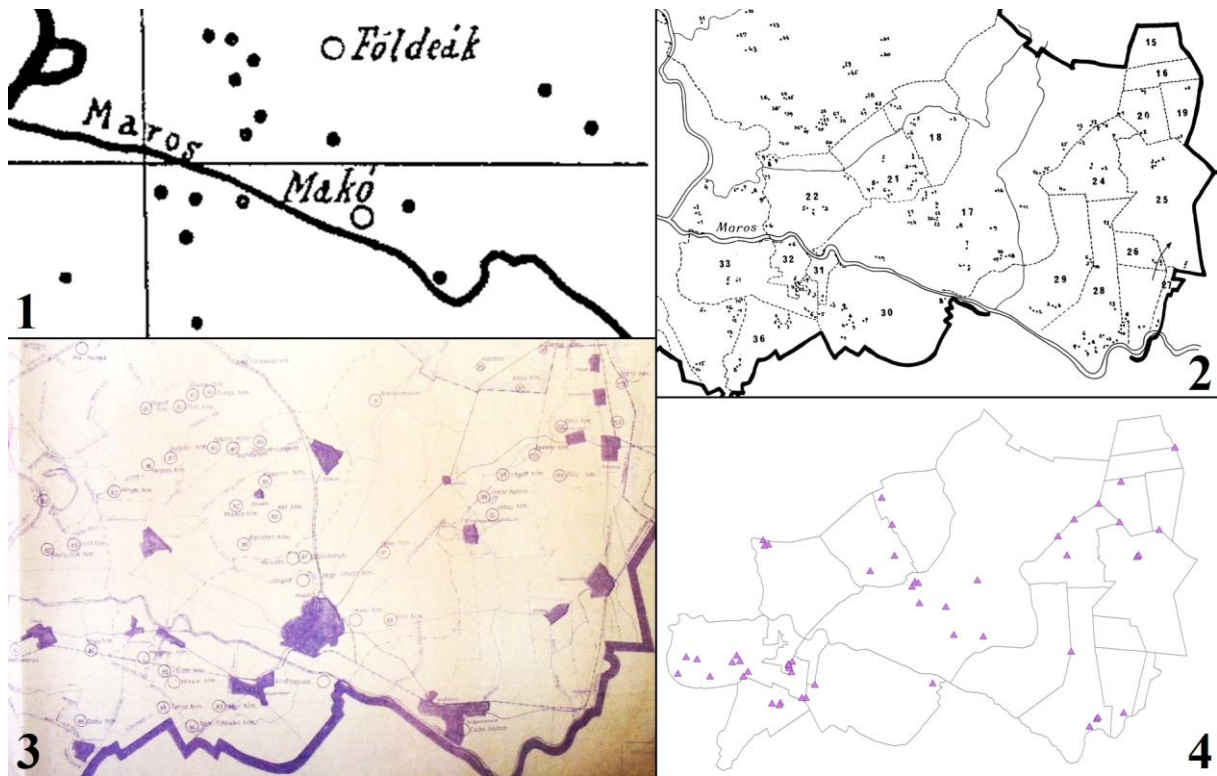
Földrajzi szempontból Kozma Béla vizsgálta a tiszántúli halmok táji eloszlását, a folyókhoz és geomorfológiai képződményekhez viszonyított helyzetét, hidrogeográfiai összefüggéseit (Kozma 1910, XXVII. tábla). Térképmelléklete területünkön 13 halmot tüntet fel (**1. ábra 1; 1. táblázat**).

A következő katasztert Virágh Dénes készítette Ecsedy Istvánnak a tiszántúli kurgánokat tárgyaló könyvéhez (Virágh 1979, 140–141, Suppl. 5; Ecsedy & Virágh 1975; Ecsedy 1979). Területünkről összesen 100 halmot gyűjtött össze (**1. ábra 2; 1. táblázat**). Munkája alapvetően a kéziratos térképekre – és főleg a katonai felmérésekre – támaszkodik, viszont helyszíni terepbejárás és azonosítás nélkül. A kataszter egy nem túl pontos, szűkszavú lista, helymegjelöléseket nem tartalmaz, továbbá csak egy nagyléptékű térképvázlaton jelöli a halmokat. Mivel Virágh a terepen nem ellenőrizte vissza a térképekből nyert

adatokat, viszonylag nagy számban kerültek be a kataszterbe olyan kiemelkedések is, melyek nem halmok, hanem természetes geológiai képződmények (hátak, ormok stb.).

Rózsa Gábor 1979-ben a harmadik katonai felmérés két világháború közötti változata és helyszíni szemlék – sőt az 1980-as évek elején talajszondázó fúrások – segítségével készített egy Csongrád megyei halomkatasztert (Rózsa 1979). Ez Makó környékéről 31 halmot tüntet fel (**1. ábra 3; 1. táblázat**).

2001-ben a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság működési területén az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete is összeállított egy halomlistát (ELTE 2001), melyhez – a legtöbbször hibásan – kimásolták Virágh Dénes adatait. Ez a munka a pontatlan azonosító koordináták miatt gyakorlatilag használhatatlan, ráadásul helyszíni terepbejárásokat sem végeztek.

1. ábra: **1:** Kozma Béla halomkataszterének részlete (Kozma 1910, XXVII. tábla); **2:** Virágh Dénes Makó környéki halomkatasztere (Virágh 1979, Suppl. 5); **3:** Rózsa Gábor Csongrád megyei halomkatasztere részlete (Rózsa 1979); **4:** Az országos Kunhalom-program által Makó környékén regisztrált halmok (Kunhalom-program 2002 alapján).

Fig. 1.: **1:** A cropped detail of Béla Kozma's mound cadastre (Kozma 1910, XXVII. tábla); **2:** Cadastre of the mounds in the vicinity of Makó by Dénes Virágh (Virágh 1979, Suppl. 5); **3:** A cropped detail of Gábor Rózsa's mound cadastre in Csongrád County (Rózsa 1979); **4:** The registered kurgans by the 'Kunhalom project' in the vicinity of Makó (based on Kunhalom-program 2002).

2. ábra: Halmok kéziratos térképeken. **1–2:** Első katonai felmérés (1784), Makó; **3–4:** Második katonai felmérés (1864), Magyarcsanak és Makó.

Fig. 2.: Kurgans on handmade maps. **1–2:** First military survey (1784), Makó; **3–4:** Second military survey (1864), Magyarcsanak and Makó.

A lista területünkről 29 olyan halmot tartalmaz, melyek koordinátái többé-kevésbé megfelelnek a valóságnak (100 m-en belül pontosak) **(1. táblázat)**.

A következő kataszter a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium Természetvédelmi Hivatala kezdeményezésére, a kistújszállási Alföldkutatásért Alapítvány koordinálásával, az úgynevezett Kunhalom-program keretében zajlott, és 2002-ben zárult le (Kunhalom-program 2002). A program már országos szinten kívánta összegyűjteni – elsősorban a még ma is létező – halmokat (Tóth & Tóth 2004). Területünkről összesen 49 halmot regisztráltak **(1. ábra 4; 1. táblázat)**.

Két halomnál régészeti feltárás igazolta az őskori eredetet, mindkét esetben a központi temetkezések a Jamnaja-entitáshoz köthetők. A makói Vita-halmot az 1950-es–1960-as években hordták el, sajnos Trogmayer Ottó rövid beszámolóján kívül többet nem is tudunk meg róla: „Gazdapusztai Gyula 1967-ben egy okkersíros kurgánt tárt fel. Az anyag közöletlen” (Trogmayer 1993, 142); a MFM Régészeti Adattárában és a raktár anyagai között egyelőre nem találtuk meg a dokumentációt és a leleteket. Benedek András és Varga Sándor honfoglalás kori temető hitelesítése során névtelen, elszántott kurgán dupla központi temetkezését tárta fel; az anyag még közöletlen. „A két, egymás közelében fekvő, Ny–K-i irányban tájolt sír a megfigyelt temetkezési szokások (fával kibélelt sírgödör, lábtartás) és a leletanyag (vörös okker) alapján késő rézkori, kora bronzkori temetkezés (Jamnaja-kultúra)” (Benedek & Varga 2016, 366).

Egy-egy botanikai adatot már Halász Árpád és Thaisz Lajos is közölt a makói Nagy István-halomról (Halász 1889, 29; Csathó 2020, 103). Penksza Károly, Kapocsi Judit, később Herczeg Edina és munkatársai vizsgálták és közölték részletesen a magyarcsanádi Bekai-halom növényzetét (Penksza & Kapocsi 1998; Herczeg 2005; Penksza et al. 2005). Molnár Zsolt, Bede Ádám és Csathó András István növényzeti szórványadatokat közölt a Csanádi-pusztán néhány halmáról (Molnár 1992, 22–23; Bede 2016, 76; Csathó 2020). Deák Balázs és munkatársai is végeztek botanikai célú adatgyűjtést néhány Makó környéki halmon (pl. a makói Kecskés-halom vagy a pitvarosi Szeles-dombon) (Deák 2018, 78, 112, 114). Bede Ádám és Csathó András István a mezőhegyesi Barta-halom tájtörténetét elemezték, valamint mérték fel a kurgán vegetációját a teljesség igényével (Bede et al. 2012; Bede & Csathó 2020).

Anyag és módszer

Bár a legtöbb esetben – és elsősorban a nagyobb, több felhordási réteggel rendelkező kurgánoknál – valószínűsíthető az őskori (késő rézkori–kora bronzkori) eredet, a kurgánok egy kisebb része római kori (szarmata) építmény lehet. Ezt a külső megjelenés alapján ma már nehéz vagy lehetetlen megállapítani (a halom körüli árok esetleges megléte azonban minden esetben árulkodó morfológiai bélyeg) (Dani et al. 2017).

Bronzkori tell (a Perjámos-kultúra települése) a klárafalvi Maros-hullámtérben álló, roncsolt (részben feltárt), beerdősített Török-halom (Horváth 1985; P. Fischl 1997; P. Fischl 1998), melyet szintén felmértünk, alapvetően eltérő eredete miatt azonban jelen vizsgálatba nem vontuk be.

Az adatgyűjtés és terepi felmérés során teljességre törekedtünk, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a korábbi kataszterekkel ellentétben igyekeztünk a már elpusztított halmokat is összegyűjteni és helyüket is azonosítani. Megítélésünk szerint ez a halmok valós térbeli megjelenítése és a történeti értelmezés szempontjából is fontos, hiszen csak így kaphatunk összképet az egykori tájrendezés logikájáról és geomorfológiai összefüggéseiről (Bede 2016, 38–41).

Nem győzzük hangsúlyozni a térképek **(2. ábra)** mint elsődleges adatforrás fontosságát (Mesterházy 1982; Domokosné & Domokos 1988). Igyekeztünk a terület minden érdemi, halmainkról közvetlenül vagy közvetve információt hordozó térképét felkutatni és feldolgozni (Tóth 1988; Tóth 1992). A digitalizálásnak és az elektronikus kiadásoknak köszönhetően egyre szélesebb körben és mind nagyobb számban érhető el a levéltárakban őrzött kéziratos dokumentumok (például mapire.hu, hungaricana.hu).

A középkori (11–16. századi) és kora újkori (17–19. századi) határjáró oklevelek is jelentős történeti források. A közigazgatási határvonalakat ugyanis gyakran igazították halmokhoz, ezért az oklevelekben nem csak értékes nevek és körülírások maradtak fent nagy számban, de alapvető tájtörténeti adatok és művelődéstörténeti-néprajzi mozzanatok is.

A fentiekén túl az adatbázis-építés során a helytörténeti irodalom, régészeti szakirodalom, múzeumi adattárak, történeti forrásközlések és egyéb levéltári dokumentumok adatait is felhasználtunk és feldolgoztuk.

Budapest Főváros Kormányhivatalának Földmérési, Távérzékelési és Földhivatali Főosztálya archív légifotó-gyűjteménye már online is elérhető (fentrol.hu), a hivatal egy másik felületén a háromszögelési pontokról (vízszintes alappontokról) kaphatunk információkat (állandósítás éve, tengerszint feletti magassága stb.) (geoshop.hu). A Google Earth Pro online térinformatikai programon keresztül a recens ortofotók segítségével a közelmúlt állapotváltozásait is jól nyomon követhetjük.

Minden azonosított halmot helyszíni szemle során terepen is felkerestünk. A hosszú évek során kidolgozott protokoll szerint (Bede 2016, 31–35) felmértük általános és természeti állapotukat (bolygatottság mértéke, környezeti és táji viszonyok), növényzeti borítottságukat és annak minőségét, műholdas helymeghatározással (GPS-készülékkel) felvettük koordinátáikat, megbecsültük relatív magasságukat és átmérőik hosszát. Az állapotfelmérésnél a kutatási célkitűzésnek megfelelően a tájrégészeti és tájökölógiai szempontok domináltak.

A terepi megfigyeléseket és a történeti dokumentumok adatait egységes formában adatbázisban rögzítettük. Az adatok térképi megjelenítéséhez ArcGIS 10 programot használtunk.

Minden halmot csak egy közigazgatáshoz (településhez) rendeltünk hozzá, ha több településhatárt is érint egy objektum kiterjedése, akkor annál a településnél rögzítettük, amelybe a legnagyobb része esik.

Az első helyszínelések 2007. ősszel történtek (Bede 2009), majd az állapotváltozások nyomon követése (monitoring) és általános revízió céljából 2020 tavaszán megismételtük a terepi vizsgálatokat.

Eredmények

A halmok száma, morfológiája és térbeli eloszlása

A vizsgálati terület tizenkilenc településén összesen 218 halom kataszterezését végeztük el (**3. ábra; 1. táblázat**). Település szerinti megoszlásuk a következő: Ambrózfalva 2, Apátfalva 4, Csanádalbertyi 4, Csanádpalota 14, Deszk 31, Ferencszállás 4, Földeák 6, Királyhegyes 5, Kiszombor 12, Klárafalva 4, Kövegy 0, Kübekháza 12, Magyarcsanád 25, Makó 51, Maroslele 11, Nagyér 2, Nagylak 1, Óföldeák 21, Pitvaros 9 halom. Kövegyen nem találtunk halmot. Az összes halomból 145 még ma is létezik (66,5%), 73 pedig már elpusztítottnak tekinthető (33,5%).

A mintaterület legnagyobb (legmagasabb) három kurgánja a 7,8 m magas Bekai-halom (Magyarcsanád), a ma 6,3 m-es Fekete-halom (Makó, Királyhegyes és Csanádalbertyi

hármashatárán) és az egykor 6 m magasságú Nagy István-halom (Makó), melyet azonban teljes mértékben elhordtak. A 161 relatív magassági adattal rendelkező halom átlagmagassága 1,2 m. 161 halomhoz lehetett hosszanti és rövid átmérőt rendelni, ezek átlagos mérete 55 m és 35 m.

A magányos halmok viszonylag ritkák, legtöbbször inkább párosával vagy kisebb-nagyobb sorokban állnak. Magányos kurgán például a Bába-halom (Kübekháza), Tóth Miska-halom (Kiszombor), Korondé-halom (Makó), a Cigánka-halom (Magyarcsanád) vagy a Szeles-domb (Pitvaros–Csanádpalota). A páros halmok jellemzően azonos méretűek vagy az egyik látványosan nagyobb a másiknál. Hasonló méretű halompárok: Jángori-Kettős-halom (Makó), Két-halom (Óföldeák). Egymástól eltérő méretű páros kurgánok: Fekete-halom (Makó–Királyhegyes–Csanádalbertyi) és névtelen párja (Makó–Királyhegyes). Hármashalom a deszki Blizanica, a pitvarosi Vrske, hat halomból álló csoport a Hat-halom Kübekházán.

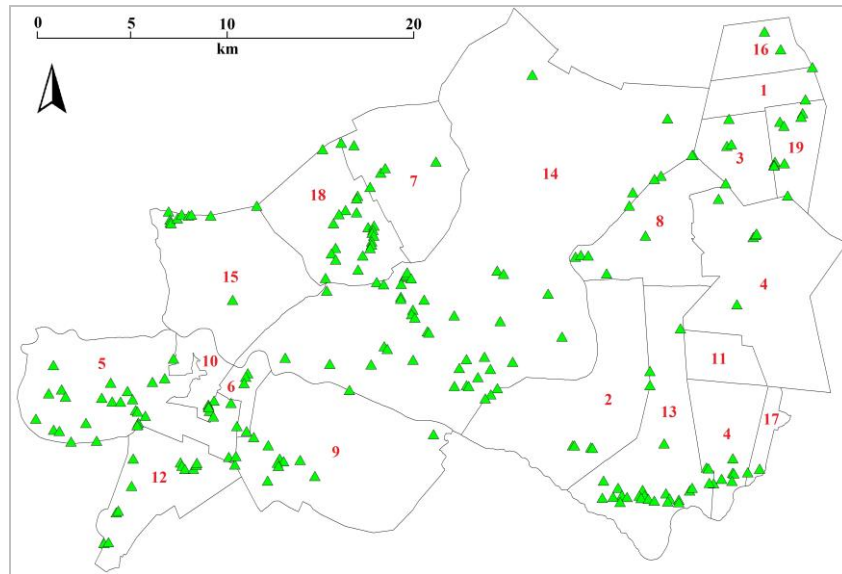
Ahogy a Tiszántúl más tájain, vizsgálati területünkön is leginkább az egykori vizek mentén építették meg a halmokat. Legfrekvenciáltabb helyek az érpártok, pleisztocén Maros-lefűződésének szélei, valamint a dűnevonulatok (folyóhátak) legmagasabb pontjai (Dudás 1887, 63; Csalog 1954, 82; Bede 2016, 38–41). Látványosabb a földeáki ártérszéleket követő dupla halomsorozat, a Makó és Királyhegyes határán húzódó halomsor, a makói Kecskés-halom körüli halomcsoport, a maroslele–hódmezővásárhelyi csoportosulás, valamint a magyarcsanád–csanádpalotai Maros-árteret követő halomsorozat. Ezek közvetlenül vagy közvetlenül mind a Maros-medrekhez kapcsolódnak (**4. ábra**).

A halmok természeti állapota

A kataszterezés mellett a halmok természeti állapotának felmérése is megtörtént. Az elmúlt ötezer esztendő, elsősorban pedig a legutóbbi százötven év nem csak a halmok külső megjelenésén (alakján) hagyott mély nyomokat, de a bolygatások következtében általános állapotuk és növényzetük is maradandó sérüléseket szenvedett (Bede 2016, 41–43).

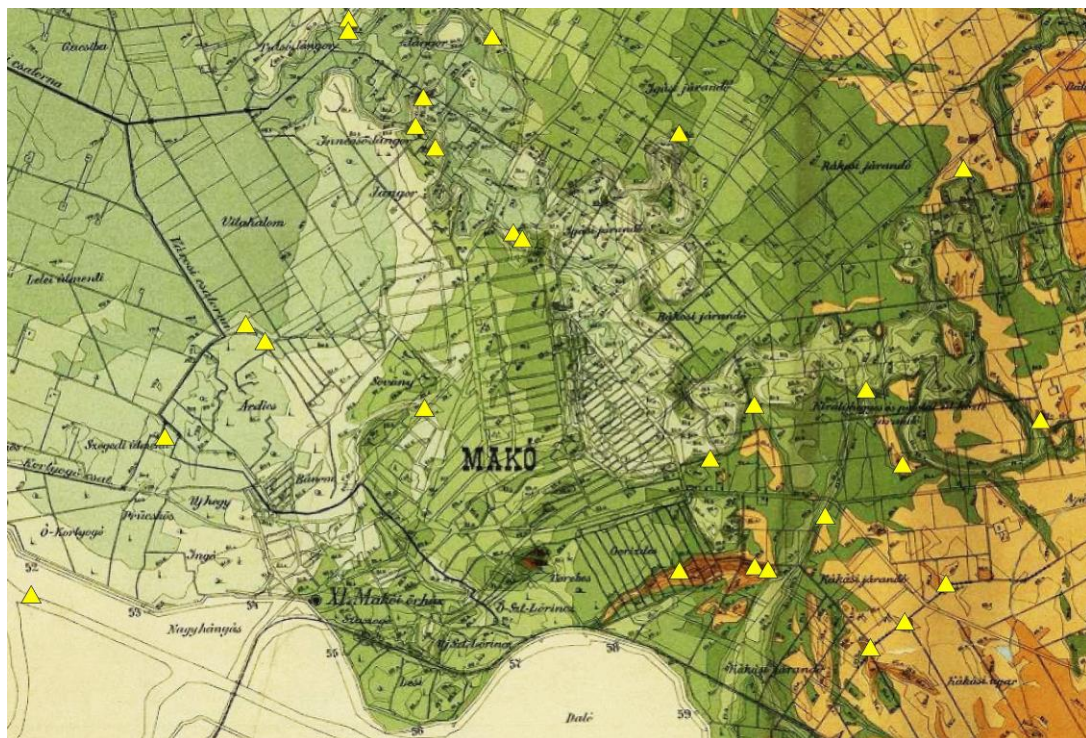
Az intenzív szántóföldi művelés és elhordás áldozata lett az összes azonosított halom harmada (33,9%-a), a 218-ból 74. Ezek közül 50-et elhordtak (ez az elpusztítottak 67,6%-a, az összesnek 22,9%-a), 24-et pedig elszántottak (ez az elpusztítottak 32,4%-a, az összesnek pedig 11%-a).

Az elhordottak zömének helyét beépítették vagy felhasználták különféle infrastrukturális beruházásokra (jellemzően házsor, utca, homokbánya, rizsparcella, töltés, magasított csatorna stb. létesítéskor tűntek el).

3. ábra: A vizsgálati terület (Makó környéke) települései a szerző által 2020-ban felmért halmokkal. A felmért települések (és számkódjuk): Ambrózfalva (1), Apátfalva (2), Csanádalberti (3), Csanádpalota (4), Deszk (5), Ferencszállás (6), Földeák (7), Királyhegyes (8), Kiszombor (9), Klárafalva (10), Kövegy (11), Kübekháza (12), Magyarcsanád (13), Makó (14), Maroslele (15), Nagyér (16), Nagylak (17), Óföldeák (18), Pítvaros (19).

Fig. 3.: The settlements of the research area (vicinity of Makó) with the mounds surveyed by the author in 2020. The surveyed settlements are (and their code number): Ambrózfalva (1), Apátfalva (2), Csanádalberti (3), Csanádpalota (4), Deszk (5), Ferencszállás (6), Földeák (7), Királyhegyes (8), Kiszombor (9), Klárafalva (10), Kövegy (11), Kübekháza (12), Magyarcsanád (13), Makó (14), Maroslele (15), Nagyér (16), Nagylak (17), Óföldeák (18), Pítvaros (19).

4. ábra: A makói érmedrek mentén sorakozó kurgánok Herzog József 1899-es szintvonalas térképére vetítve (alaptérkép: MOL S 80 nyomtatott 45/XVII).

Fig. 4.: Kurgans near the beds of the brooks in Makó, visualized on József Herzog's contoured map from the year 1899 (MOL S 80 nyomtatott 45/XVII).

5. ábra: A teljes felszínén szántott Blizanica nevű halom (Deszk).

Fig. 5.: The surface of this mound called Blizanica is total ploughed (in Deszk).

103 halomnál még mindig egészen mondható a halomtest (ez a meglévők 71,5%-a, az összesnek 47,2%-a), 41 esetben pedig roncsolt – megbontott vagy lényegesen torzult – halomtestről beszélhetünk (ez a meglévők 28,5%-a, az összesnek pedig 18,8%-a).

A még ma is fennálló 144 halom felszínének állapotára is tehetünk lényeges megállapításokat. 36 halom (a meglévők 25%-a) teljes felszíni borítása kifejezetten bolygatottnak tekinthető, másodlagos parlagnövényzettel (ezek jellemzően felhagyott szántók, esetleg óparlagok). 15 olyan halom van (a meglévők 10,4%-a), melyek felületén ép, érintetlenebb rész is található, némelyikük felszínének jelentős része azonban már bolygatott vagy szántott is (utóbbiak akár kis kiterjedésű, de igen értékes, elsődleges lösnövényzetet őriznek). 31 halomnak (a meglévők 21,5%-ának) a felületén található meg együtt (eltérő arányokban) bolygatott, másodlagos növényzet és szántó. Vizsgálati területünkön a legnagyobb számban azok a kurgánok vannak jelen, melyeknek teljes felszínét szántják (**5. ábra**), ez által a legkiszolgáltatottabbak a folyamatos gépi taposással, lehordással és erózióval szemben. Ezek száma 62, vagyis a meglévő kurgánok közel fele (43,1%-a).

Természetvédelmi szempontból azok a legértékesebb halmok, melyek megőrizték eredeti, elsődleges sztyeppnövényzetüket (Deák 2018). A ma is meglévő 144 halom közül 9 kurgánon (6,3%) található meg a löszfalnövényzet (*Agropyron cristati-Kochietum prostratae* Zólyomi 1958) karakterfaja, a taréjos búzafű (*Agropyron*

crisatum). Ezek a Barta-halom (Ambrózfalva–Nagyér–Mezőhegyes–Tótkomlós), Zöld-halom (Csanádalberti–Csanádpalota), Telek-halom (Csanádpalota), Bekai-halom (Magyarcsanak), Fekete-halom (Makó–Királyhegyes–Csanádalberti), Középső-halom (Makó–Királyhegyes), Első-halom (Makó–Királyhegyes), Két-halom (Óföldsék), Szeles-domb (Pitvaros–Csanádpalota); kettő kivételével mindegyik egyben mai vagy történelmi határpont is (**6. ábra**). Egy további archív adattal is rendelkezünk a már elhordott Nagy István-halom kapcsán: a 19. század végén Halász Árpád botanikus taréjos búzafüvet említ a halomról (Halász 1889, 29).

A magyarországi halmok egy része védett tájképi elemként bekerült az Európai Unió Közös Agrárpolitikája (KAP) által előírt Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot (HMKÁ) hazai feltételrendszerébe (Árgay et al. 2013). A rendelet vonatkozó előírásainak lényege, hogy az előzetesen kijelölt, a táji, a természeti és/vagy a kulturális örökség szempontjából jelentős halmokat ki kell hagyni az intenzív szántóföldi művelésből, és csak ezen kritérium teljesülése esetén jogosult az adott gazdálkodó a terület alapú mezőgazdasági támogatások teljes összegére. A gazdálkodó köteles a halom területén gyepművelést folytatni, és a területet rendszeres kaszálással tisztán tartani. A védett tájképi elemként lehatárolt kunhalmokat a Mezőgazdasági Parcella Azonosító Rendszer (MePAR) tartalmazza, a szabályok betartását és gyakorlati ellenőrzését pedig a hazai hivatalos szervek végzik (Rákóczi 2016).

6. ábra: A Makó és Királyhegyes határán álló Első-halom értékes löszgyepet őrzött meg.

Fig. 6.: In the boundary of Makó and Királyhegyes settlements, the mound called Első-halom is conserved valuable loess vegetation.

7. ábra: A Kápolna-halom felszínén felhagyták a szántóföldi művelést (Földeák).

Fig. 7.: The ploughing was left off on the surface of the mound called Kápolna-halom (in Földeák).

A vizsgálati területen az így megvédett (konzervált) kurgánok száma hét. Ezek: Kápolna-halom (Földeák; **7. ábra**), Hegyesi-halom (Kláralfalva), Belezi-halom (Magyarcsanád–Apátfalva), Középső-halom (Makó–Királyhegyes), Korondé-halom (Makó), Nagy-határ (Makó–Apátfalva), Kingéc-halom (Maroslele). Sajnos nem minden esetben hagyják fel a kurgán teljes területét, jellemző, hogy csak a központi rész gyep, a lábi részeket pedig továbbra is szántják, vagy más-más földparcellára esik a halom, így felemás a művelés is. További probléma, hogy az új szántáshatáron az eke bevágódása miatt szántáspadka alakul ki, újabb roncsolást, illetve eróziós felületet hozva létre.

A halmok rangsorolása

A halmok nagy mennyisége és eltérő természetvédelmi, történeti és tájképi értékessége megkívánja, hogy bizonyos kategóriákat állítsunk fel rangsorolásukra. Mivel a kataszterezés mellett a felmérés egyik elsődleges célja a természetvédelmi és táji szempontból értékes halmok feltérképezése volt, ezért a jelentőség-beosztás is ennek figyelembe vételével történt (régészeti feltárások és archaeogeológiai/geofizikai kutatások híján nem törekedhettünk a kurgánok kizárólag régészeti szempontú rendszerezésére és értékelésére). Azért szükséges az értékességi rangsorolás, hogy a védelem során dönteni lehessen, mely halmok élveznek elsőbbséget. Ahhoz ugyanis, hogy

2. táblázat: Az általunk felmért halmok jelentőség szerinti beosztása az egyes kategóriák szerint (1–7).

Table 2.: The number of the mounds in the surveyed settlements with the rank order of the importance in each categories (1–7).

település	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	összes
1. Ambrózfalva	1	0	0	0	0	1	0	2
2. Apátfalva	0	0	0	0	0	3	1	4
3. Csanádalberti	1	0	0	1	1	0	1	4
4. Csanádpalota	1	1	1	5	0	0	6	14
5. Deszk	0	0	5	7	11	4	4	31
6. Ferencszállás	0	0	0	0	0	2	2	4
7. Földeák	0	0	2	1	0	3	1	7
8. Királyhegyes	0	0	1	0	0	2	2	5
9. Kiszombor	0	1	3	0	7	1	0	12
10. Klárafalva	1	0	0	0	2	0	0	3
11. Kövegy	0	0	0	0	0	0	0	0
12. Kübekháza	0	0	2	2	4	1	3	12
13. Magyarcsanád	1	1	5	11	4	0	3	25
14. Makó	4	4	7	1	15	7	13	51
15. Maroslele	0	0	3	5	2	1	0	11
16. Nagyér	0	0	1	0	0	0	1	2
17. Nagylak	0	0	0	0	0	0	1	1
18. Óföldeák	1	2	2	2	7	5	2	21
19. Pitvaros	1	0	0	1	3	1	3	9
összesen	11	9	33	35	56	31	43	218

gyakorlati védelmük megindulhasson, ismernünk kell a legveszélyeztetettebb halmokat. Egy hétfokú skálát dolgoztunk ki, melynél a *jelentős* halmok az 1-es, 2-es és 3-as, a *nem jelentős* a 4-es és 5-ös, a már *elpusztított* halmok pedig a 6-os és 7-es kategóriába kerülnek (**2. táblázat**).

1-es kategória. Minden löszfalnövényzettel vagy elsődleges löszgyeppel rendelkező halmot ide soroltunk, továbbá azokat, amelyek kulturális/tájképi értéke kiemelkedő. Ezek száma 11, mely az összes 5%-a.

2-es kategória. Azok a halmok szerepelnek itt, melyek karakteres megjelenésűek, ezért tájképileg nagyobb jelentőséggel bírnak vagy kulturálisan meghatározók. Ezekből 9 található, mely az összes 4,2%-a.

3-as kategória. A tájképileg már jelentőséggel bíró (jellemzően 1 m-nél magasabb), valamint a régészeti vagy helytörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű halmokat soroltuk ide (utóbbiak általában fontos lelőhelyek, például

középkori templomot, temetőt rejtenek magukban). Ezek száma 33, mely az összes 15,1%-a.

4-es kategória. Azok a halmok szerepelnek itt, melyek természetvédelmi és tájképi értéke nem meghatározó (1 m-nél alacsonyabbak), felületük legnagyobb részét szántják, fennmaradásukat azonban egy rajtuk vagy közelükben található objektum (háromszögelési pont, dűlőút, útszél, fásor, erdősáv, gyepszél, csatornaszél stb.) elősegítheti. Ezek közül 35-öt térképeztünk fel, mely az összes 16,1%-a.

5-ös kategória. Ezek a halmok tájképileg nem meghatározók (általában 1 m-nél alacsonyabbak) és egész felszínük szántóföldi művelés alatt áll. (Sokuk sajnos már közel áll a 6-os kategóriához, vagyis hogy teljes mértékben elszántsák őket.) Számuk 56, ez az összes felmért halom 25,7%-a.

6-os kategória. Ide tartoznak az elpusztított halmok közül azok, melyeket elszántottak vagy elhordtak, tehát földfelszíni részük megsemmisült (halomhelyek). Ezek nyilvántartásba vétele azért is

fontos, mert a föld alatt esetleg még fellelhető a halom központi alaptemetkezése, illetve egyéb kapcsolódó régészeti objektum. Számuk 31, mely az összes 14,2%-a.

7-es kategória. A halmot alaptemetkezésével együtt elpusztították. Leggyakoribb eset, hogy az egészet (legtöbb esetben az alatta lévő természetes háttal, alapközzel együtt) elbányászták. Előfordul még – általában belterületeken –, hogy a halmot elplanírozták, helyét feltöltötték, beépítették. Ezekből 43-at találtunk, mely az összes 19,7%-a.

A jelentős halmok száma összesen (1–3. kategória) 53 (24,3%), a nem jelentősé (4–5. kategória) 91 (41,8%), elpusztítottak tekinthető (6–7. kategória) 74 halom (ez 33,9%-ot tesz ki). Természetesen egy halom jelentőség-besorolása megváltoztatható abban az esetben, ha újabb növénytani, régészeti, történeti stb. adat kerül elő róla vagy az állapotában változás (romlás vagy javulás) következik be.

A halmok neveinek tanulságai

A nevek elemzésén keresztül képet kaphatunk az alföldi táj történeti változásairól (például egy halom tulajdonosainak soráról), a hajdani környezetről, a halom külső tulajdonságairól és növényzetéről.

A kéziratos térképek és határjáró oklevelek mellett különösen gazdagok a földrajzinév-tárak anyagai. Vizsgálati területünkön az első nagyszabású, tudatos helynévgyűjtést Pesty Frigyes végezte 1864-ben, mely során Magyarország vármegyéinek minden településére kérdőívet küldött ki (Hajdú 2006). Csanád vármegye nyugati fele településeinek gyűjteményei csak kéziratan elérhetők (Országos Széchényi Könyvtár).

A következő nagy gyűjtési hullám az 1970-es–1980-as években a honismereti mozgalom keretében zajlott (Bede 2008, 77–80). Makó, Maroslele, Földeák és Óföldeák anyagát Inczeffi Géza foglalta egy kötetbe, elsősorban a történeti névanyagra alapozva (Inczeffi 1970). Kiegészítő gyűjtést végzett Rác Sándor a recens névanyagot tartva szem előtt Óföldeákon (Rác 1997), Földeákon (Rác 1998) és Maroslelén (Rác 2001). Kiadták továbbá Deszk helyneveit is (Mokány 1984). Kéziratban vannak még gyűjtések Ambrózfalva, Apátfalva, Csanádalberti, Csanádpalota, Földeák, Királyhegyes, Kövegy, Magyarcsanád, Nagyer, Nagylak és Pitvaros településekről is (pontos bibliográfiai adataikat közli Bede 2008, 84–85).

A 218 felmért halom közül 96 rendelkezik névvel (44%), 122 pedig névtelen (56%). Újabb adatok előkerülésével ez az arány némileg még javulhat. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy kutatásaink során egyetlen halomnak sem adtunk fantáziánévet, kizárólag eredeti forrásokból és gyűjtésekből származó neveket használunk. Nem értünk egyet

ugyanis azzal a szemlélettel, hogy ha egy halomnak nincsen neve – sokszor azért, mert nem néztek kellőképpen utána –, akkor mindenképpen adni kell neki.

A névtelenség általában a „jellegtelenségből” vagy „funkciótlanságból” adódik. Azokat a kisméretű, mára szétszántott halmokat, melyek már a történelmi időkben is alacsonyak voltak és nem töltötték be különösebb feladatot – például tájékozási vagy határponti szerepet –, a magyar népnyelv nemigen nevezte el. Kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy minél „jellegzetesebb” egy halom (jelentős méretű, régi település vagy templom állt rajta, meghatározó személy a tulajdonosa, érdekes növény terem rajta stb.), annál több a neve és annál több szóbeli hagyomány fűződik hozzá (Bede 2016, 56–57).

Területünkön a legtöbb névvel a négy település határán álló Barta-halom rendelkezik; eddig hét nevet/névváltozatot sikerült gyűjteni róla (Barta-halom, Komlósi-Fekete-halom, Fekete-halom, Mihál deák halma, Mihály deák-halom, Mihál halma, Négyes-halom). 49 halomnak van legalább két neve, de többük akár három-hat nevet is hordozott története során. Annak ellenére, hogy egyes időszakokban e halmok gyakran cseréltek gazdát (ezért neveik nagy része is személynévi eredetű), mégis bizonyos történeti szituációkban e nevek meglepő – akár több száz éves – állandóságot mutatnak. Köszönhető ez elsősorban a tájban betöltött speciális funkcióiknak, mint a határponti szerep és a tájékozódás (Pásztor 2012).

A Tiszántúlon a *halom* földrajzi köznévi ritkább történeti szinonimája a *laponyag*, mely lapos halmot jelent. A köznévi ma már nem használja ezt a szót, a 19. század első feléig azonban a Tiszántúli jelentős részén teljesen általános és elterjedt kifejezés volt (Torma 2008; Torma 2015, 72). Makó környékén a *laponyag* a helynevekben eddig nem került elő. A *domb* földrajzi köznévi területünkön a 19. század végéig inkább természetes, hátszerű kiemelkedést jelentett, ma már egyre inkább átveszi a *halom* szinonimaszeropét, sőt jelentéstartalmát (Kaizerdomb, Kálvária-domb, Király-domb, Nagy-domb, Nyúl-domb, Perje-domb, Róka-domb). Határponti szerepre utal a *határ* köznévi utótag (Hármas-határ, Nagy-határ). A *kunhalom* terminust a 20. század második feléig a nép nem ismerte, ezért nem is használta (Domokos 1930).

Alább csak felsorolásszerűen felvillantunk néhány szemléletes példát a környék halmainak névanyagából. A halmok számáról árulkodik: Kettős-halom, Kettős-Jángori-halmok, Két-halom, Hat-halom. Külső megjelenésre vagy alakra utal: Fekete-halom, Hegyes-halom, Külső-Nagy-domb, Lapos-halom, Nagy-halom, Zöld-halom. Funkciójáról tanúskodik vagy valamilyen

jellegzetessége utal: Akasztófa-hegy, Első-halom, Forgó-halom, Kálvária-domb, Kaposváros-halom, Középső-halom, Lyukas-halom, Szaros-halom, Vágott-halom. A hajdani vízrajzra és geomorfológiára utal: Disznó-ér-halom, Domb, Homok-halom, Kákás-halom, Sós-tó-halom. Az állattartás emléke: Bika-halom, Borjú-halom, Csobán halma. Állatnevet rejt magában: Róka-domb. Művelési ág/növénynev van benne: Dinnye-szög-halom, Nádas-halom, Szőlő-halom, Tök-halom. Régészeti lelőhelyre (templomhelyre) utal: Kápolna-halom, Telek-halom, Templom-domb. Középkori település nevét örzi: Bekai-halom, Bökényi-Nagy-halom, Belezi-halom, Dáli-domb, Király-halom, Kingéc-halom, Margita-halom, Pitvaros-halom. Határponti szerepre utal: Határ-halom, Hármashalom, Hármashatár, Négyeshalom. Magyar személynévi eredetű: Ágoston-halom, Babalyok halma, Dávid-halom, János-halom, Mihály deák-halom, Nagy Pista-halom, Péter halma, Szabó-halom, Tóth Miska-halom. Középkori kun név: Döböröcsök-halom. A pitvarosi szlovákok szláv eredetű halomnevei: Kriván-halom, Vrske, Vrsok pri ambrózkej ceste, Vrsok pri Kratinach. Deszk környéki szerb halomnevek: Babina Unka, Blizanica, Velika Unka, Zsivityova Unka. Magyarországi környéki román halomnevek: Csel Mare, Holumbu csel Szvinta, Roszkaponica, Szerbán-halom.

Folklorisztikai adatok

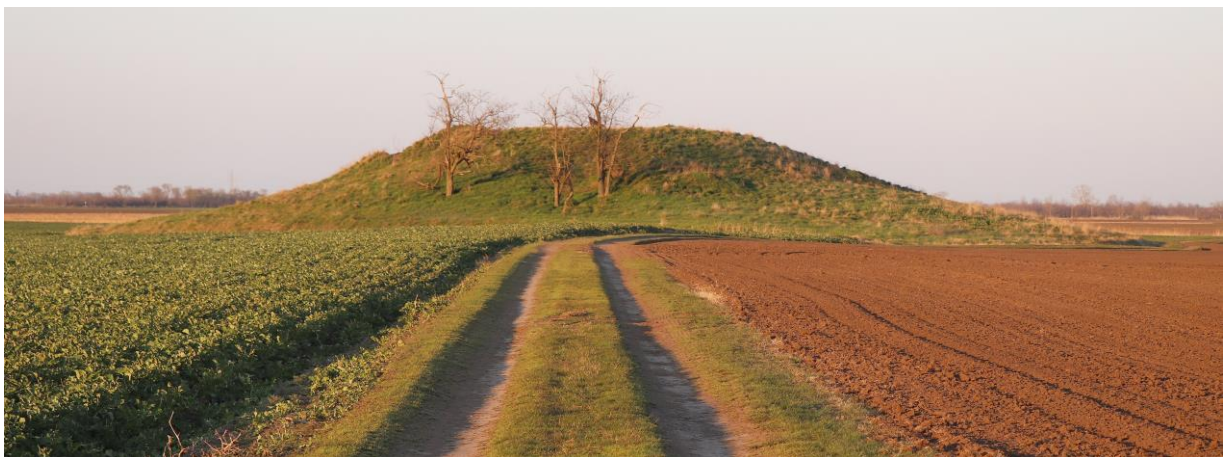
A folklórkutatás már régóta felfigyelt a halmok történeti legendáira és a kapcsolódó, szájhagyomány útján átörökített hagyományokra (Módy 1975; Szücs 2003, 256; Bede 2014). Az egykor gazdag mondavilágot néhány példán (motívumon) keresztül itt is megidézzük.

A magyarországi Bekai-halomról: a helyi néphagyomány szerint itt, a Bökény és Királyhegyes között elterülő síkon – mely akkor még végig gyeplő volt, alig szakították meg szántóföldek – nagy csata volt a magyarok és a „török-tatárok” között. A halottakat vegyesen lovaikkal és fegyvereikkel együtt a halomba temették. E történetet a '70-es nagyárvízkor látták igazoltnak, mikor elmondásuk szerint a víz a halom oldalából, aljából, a partból emberi és lócsontokat mosott ki, de Sutús Molnár bácsi (a juhász) azt is elmondta, hogy majdnem karhosszúságú „szablyát” is talált. Azt is mondják a helyiek, hogy a Dózsa György-féle parasztháborúban elesettek nyugszanak itt (saját gyűjtések).

A Fekete-halom a vizsgálati terület valószínűleg legismertebb kurgánja (**8. ábra**). A helyiek szerint sapkával (kalappal) hordták össze egykor (saját gyűjtés).

„A Dálidombon mélyszántáskor korai Árpád-kori edénycserepek, téglák, csontok, eszközök (szigonyvégek) kerülnek elő nagy számban. Állítólag a templom keresztjét is megtalálták, de elveszett. Néphagyomány szerint a templom alapköve is kilátszott a földből a Dálidomb tetején, de szántáskor »lesüllyesztették a földre«, hogy a munkát ne gátolja”; „A területén olyan sírokra bukkantak, amelyekben a holttestek ülő helyzetben voltak eltemetve” (Inczefi 1970, 158–159). A nép azt is tartja, hogy „Ha itt talált emberkoponyából iszik a galamb, sokat költ” (Inczefi 1970, 225).

A kiszombori Király-halom neve egy helyi mondahagyománnyal kapcsolatos. Kiss Mária Hortensia így ír erről: „Kis kiemelkedés látható ezen a területen. A néphit azt tartja, hogy Vak Béla király pihenőhelye. Erre jártában azon helyen ütött sátrat, a dombot akkor készítették neki” (Kiss 1940, 53).

8. ábra: A Fekete-halom a vizsgálati terület egyik legismertebb kurgánja (Makó, Királyhegyes, Csanádalberti hármashatárán).

Fig. 8.: The mound called Fekete-halom is the one of the best known kurgans in the study area (triple boundary point of Makó, Királyhegyes and Csanádalberti settlements).

„A török hódoltság idején a makói katolikusok lelki gondozását a szegedi ferencesek látták el. A porgányi, bogdányi ereken és a makói rét vizein hajóval érkező barátok a Kálvária-dombnál kötöttek ki. Itt miséztek, és innen indultak tovább szintén hajóval Földeákra” (Tóth 2000a, 208).

Egy helyi mondát ismerünk az óföldről: „Ágoston-halom eredetével kapcsolatban: „Návay Ágoston az 1845-ös árvíz után »Isteni sugallatra« hogy többet ne legyen árvíz ezen a területen a legszebb fekete lovát teljesen felszerszámozva élve, álló helyzetben eltemette és ez egy hatalmas halmot alkotva ma is megvan”. A nép szerint ezért Návay Ágostonról kapta a halom a nevét (Wágner 1966, 3).

A nép szerint az óföldről Két-halom „elnevezését még a török megszállás idejéből kapta. Abban az időben törökök hordákban jártak fosztogatni a szétszórtan élő parasztságot. A lakosság, hogy ne érje őket váratlanul egy-egy ilyen török támadás, dombokat, megfigyelő helyeket készítettek. Így alakult ki ezen a helyen összehordott földből két halom” (Wágner 1966, 4–5).

A halmok másodlagos funkciói

A halmokat az elmúlt évszázadokban elsődleges, temetkezési funkciójukon túl számos más célra is felhasználták (ezeket nevezzük másodlagos funkcióknak).

Egészen a középkortól napjainkig néhány halom határjelölési szerepet tölt(ött) be, két vagy több település közigazgatási területét (külterületét) választva el egymástól. Makó környékén ma 21 ilyen határhalm található. A történelmi időkben a halmok tetején jellemzően határdombot is hánytak. A Barta-halom négy (Ambrózfalva–Nagyér–Mezőhegyes–Tótkomlós), a Tanya-halom (Kiszombor–Deszk–Kübekháza) és a Disznó-ér-halom (Maroslele–Óföldről–Hódmezővásárhely) három település határát jelöli. Ma is fennáll a régi határhalm a Belezi-halom (Magyarcsanak–Apátfalva), a Disznó-ér-halom (Maroslele–Óföldről–Hódmezővásárhely) és a Középső-halom (Makó–Királyhegyes) tetején, de több helyen láthatunk még határhalmot (Első-halom, Középső-halom, Fekete-halom) vagy határdombot is (Belezi-halom, Disznó-ér-halom, Nagy-határ, Örs-halom, Szelesdomb, Zöld-halom). Bizonyos halmokon határut vezet keresztül, mely a több évszázados használat (erózió) következtében löszmélyutat vághat a halomtestbe (Első-halom).

Egyik legismertebb felhasználási módjuk a térképészeti mérőpontokként való alkalmazás, az így megjelölt halmokat már a 19. század második felében is nyilvántartotta a kataszteri földmérés. A magyarcsanádi Bökényi-Nagy-halom tetején ma is megtalálható a régi alappont (9. ábra). Sok halom tetején az 1960-as–1970-es években modern háromszögletű pontot (vízszintes alappontot)

9. ábra: Régi földmérési alappont a Bökényi-Nagy-halom tetején (Magyarcsanak).

Fig. 9.: Old geodesic point on the top of the mound called Bökényi-Nagy-halom (in Magyarcsanak).

állandósítottak, ezeknek is meghatározó szerepe van a térképészeti munkálatokban (szintezés, háromszöglet). Hozzá kell tennünk, hogy ezeknek a térképészeti pontoknak a telepítése – különösen az alacsony kurgánok esetében – nagy bolygatással járt (akár a központi temetkezés is megsemmisült).

Számos egyéb bolygatás (beavatkozás) is történt a halmokon, melyek mint a táji változások lenyomatai (tájsebek) figyelhetők meg rajtuk. Legjellemzőbb a megbontás (10. ábra), az elhordás, az elbányászás, a szántás, az elszántás és a beerdősítés. A roncsolás ritka példája a csanakpalotai Csigai-Nagy-halomban megépített betonbunker (11. ábra).

A felszín természetes zavarásának számít a becserjésedés, befásodás (ilyen a mezőhegyesi Barta-halom, a Csanádalbertihez tartozó Zöld-halom vagy az óföldről Két-halom) és a benádasodás (például a makói Kecskés-halom, Goszpodai-halom). A rókok és a borzok katorékaik építéskor az anyagátmozgatással tudnak maradandó károkat okozni (ilyenek a makói Fekete-halom, Középső-halom, a maroslelei Örs-halom, a pitvarosi Szelesdomb).

Egyes halmokra az Árpád-korban templomot építettek. Ennek vallási/szimbolikus és praktikus okai is voltak, illetve – a megelőző kultúrákhoz

10. ábra: A megbontott oldalú Bekai-halom (Magyarcsanak) 1981-ben (Kürti B. felvétele; MFM Régészeti Adattára 814-81, 5).

Fig. 10.: The mound called Bekai-halom (in Magyarcsanak) with damaged sides in 1981 (photo by B. Kürti; MFM Archaeological Data Repository 814-81, 5).

11. ábra: A Csigai-Nagy-halom testében betonbunker található (Csanádpalota).

Fig. 11.: The mound called Csigai-Nagy-halom has a concrete bunker inside their body (in Csanádpalota).

hasonlóan mint előképben – a magyarok is felismerték a kurgánok kulturális-szagrális folytonosságának jelentőségét és előnyös geográfiai helyzetét. Az Alföldön a halmok térben való koncentrált jelenléte, a szent hegyekhez való hasonlósága (analógiája) és védett helyzete (stratégiai/tájékozódási funkciói) mind ezt a képet erősítették (Bede 2016, 36).

A vizsgálati területen hét olyan halomról van tudomásunk, mely középkori templomalapot rejt(ett) magában (több esetben már a halmot is elhordták). Örökségvédelmi szempontból ezek kiemelt jelentőségű helyeknek számítanak, ennek

ellenére némelyik pusztítása (szántása) még ma is tetten érhető, ezért azonnali levédésük indokolt lenne. A templomos helyek legfőbb tudnivalóit alább röviden ismertetjük.

Kápolna-halom (Földeák). A 18. század végén kelet–nyugati tájolású épületet (kápolnát) jeleznek rajta, mellette „Cap.” felirattal és feszülettel (első katonai felmérés). Balogh Csilla az itt húzóódó gázvezeték nyomvonalán 2006-ban a kurgánt 5 m szélességben átvágta. A halomteten egy feltehetően középkori sír, a halom délkeleti lábánál egy szarmata körárkos sír és szarmata telepjelenségek kerültek elő (Balogh 2007). Elképzelhető, hogy a

18. században még létező kápolna középkori templom volt.

Öregasszon dombja (Makó-Tömpös). Rajta állt a középkori Tömpös falu temploma („Rudera”), délkeletre pedig a falu feküdt (Tömpösi-telek) (MOL S 80. Maros 52–55; MOL S 12. XVII. 13/2; JAMM térképei 67.3). A halom már nem létezik, valószínűleg erdészeti munkálatok során hordták el.

Lyukas-halom (Makó). Az 1960-as évekre a halom legnagyobb részét elhordták, közben Árpád-kori temető sírjait bolygatták meg (Trogmayer 1993, 141). Herendi Orsolya 2013-ban az M43-as autópálya szervizútjának ásatása kapcsán Árpád-kori temető részletét tárta fel a halom helyétől közvetlenül északra. Következtetése szerint a halmon a 12. században templom állt, körülötte pedig temető feküdt (Sóskuti & Herendi 2016, 34–35). A halom már nincs meg.

Dáli-domb (Makó-Dál). Az Árpád-kori Dálegyháza falu temploma rajta állt; a népi emlékezet is így tartja számon (Inczefi 1970, 159). Az halmot valószínűleg észántották.

Névtelen halom (Makó-Szentmiklós). Rajta állt a középkori Szentmiklós falu temploma, melynek romjait több térkép feltünteti („Rudera”); a falu az itt áthaladó értől nyugatra feküdt (Szentmiklósi-

telek) (JAMM térképei 78.99.1; első katonai felmérés; MOL S 12. XVII. 13/2; JAMM térképei 67.3). Ma már ez a halom sincs meg.

Névtelen halom (Nagyér-Székegyház). Egy 1760-ban készült térkép jelöli, rajta templomrommal: „Rudera Eccl.”; körülötte feküdt a középkori Székegyház falu: „Székegyházi telek”, „Székegyházien[is]. Coloniae Vestigia.” (MOL S 11. 23; Dénes 1995, 72–73).

Templom-domb (Óföldrék). A kurgán tetején középkori (gótikus) erődített templomot építettek, mely egyedülálló módon a mai napig fennáll. A halomtestbe körben mély védelmi árkot ástak. Béres Mária műemléki felújítás kapcsán a területen 1989 és 1993 között régészeti feltárásokat végzett, mely során részletes rekonstrukció készült (Béres 1994; Tóth 2000b).

Makó város kivégző (akasztó) helye volt a 18–19. században a Margita-halom és a Marsi-halom is, utóbbi ezért az Akasztófa-hegy nevet is viselte (Eperjessy 1971, 23; Inczefi 1970, 146, 202).

Kulturális szempontból nagy jelentőségűek azok a halmok, amelyeknél egyéb vallási célú funkciók is fennmaradtak (temető, kápolna, egyéb szakrális kisemlék). Ilyenek ma a klárafalvi Hegyesi-halom (feszület, korábban temető is) (Ferenczi 1984, 590–

12. ábra: A Hegyesi-halom csúcsán feszületet állítottak (Klárafalva)

Fig. 12.: The mound called Hegyesi-halom with crucifix on the top (in Klárafalva)

591) (**12. ábra**), egy magyarcsanád-bökényi névtelen halom (temető, harangláb), a makói Kálvária-domb (kápolna, kálvária) (Tóth 2000a) és az óföldségi Máma-halom (temető, fészület).

Megvitatás

A Makó környéki halmok felméréseivel és vizsgálatával egyben fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy e több ezer éves régészeti objektumok eltűnése – elsősorban szántása és elszántása – még napjainkban is zajlik. Az 1996-ban kihirdetett természetvédelmi törvény már lehetőséget adott a gyakorlati védelemhez, ez azonban csak később és kis mértékben valósult meg, leginkább az európai uniós szabályozásoknak köszönhetően (a Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot előírásainak megfelelően) (Tóth et al. 2018).

Vizsgálati területünkön is azt tapasztalhatjuk, hogy jelenleg a hazai természet- és örökségvédelem tehetetlen – különösen a kisebb méretű, beszántott – halmok gyakorlati védelmét illetően. Megoldást jelenthetne ezen objektumok kiemelt, „tájéki jelentőségű régészeti lelőhely” kategóriába sorolása, hiszen az érvényben lévő örökségvédelmi törvény erre már módot ad („megjelenésükkel környezetük meghatározó tájkepi elemének minősülnek”). A tájkepi jelentőség tényét a tulajdoni lapon is fel kellene tüntetni, valamint a tulajdonosokat is kiértesíteni a változásról, egy rövid tájékoztatóban pedig leírni az ezzel járó kötelezettségeket és teendőket (például, hogy el kell kerülni a földmunkával járó beruházásokat, a régészeti lelőhely állapotromlásával, rétegtani roncsolásával, a történeti összefüggések pusztításával stb. kapcsolatos tevékenységeket).

Végül idézzük Zólyomi Bálint botanikus 1969-ben megfogalmazott gondolatát, mely még napjainkban is aktuális: „Olyan értékekről van szó, amelyek soha többé nem pótolhatók. [...] nem könnyű feladat a kisebb emlékek védelmének gyakorlati megvalósítása, de ha megvan a kellő társadalmi bázis, akkor a termelés számára kis kiterjedésük miatt teljesen jelentéktelen foltok gondos és maradandó megóvása biztosítható. Át kell törni az emberi közömbösséget és a hivatali tehetetlenséget. Szinte az utolsó pillanatban emeljük fel szavunkat [...] Gyors felmérésre és hatékony intézkedésre van szükség!” (Zólyomi 1969, 553).

Köszönetnyilvánítás

Itt szeretnék köszönetet mondani az Agrárminisztériumnak (Budapest) és a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóságnak (Szarvas), hogy lehetővé tették a kutatást. Továbbá a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatalnak is köszönettel tartozunk (NKFIH FK 135329). A vizsgálatot támogatásával segítette még Árgay Zoltán, Tirják László, Bánfi Péter, Greksza János,

Kotymán László, Balogh Gábor, Márton Gábor, Pánya István, Deák Balázs, Valkó Orsolya, Czukor Péter, Csathó András István és Varga Sándor. Hasznos észrevételeikért Sallainé Kapocsi Judit és Tóth Csaba Albert lektoroknak mondunk köszönetet.

Irodalom

ÁRGAY Z., BALCZÓ B. & TÓTH P. (2013): A kunhalmok megőrzésének hagyományos és új módjai, szereplői. *A Falu* **28/1** 69–80.

BALÁZS R. & KUSTÁR R. (2012): *Halmok az évszázadok sodrában. Halmok – Hegyek – Várak a Duna–Tisza közén*. Kecskemét, Kiskunsági Nemzeti Park Alapítvány. 64 pp.

BÁLINT A. (1941): *Csanád, Arad, Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere*. A Csanád vármegyei Könyvtár 37. Csanád vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat kiadványa 5. Makó, Csanád Vármegye Közönsége. 36 pp., 1 térképmelléklet.

BALOGH Cs. (2007): Földeák, Kápolna-halom. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006* 201–202.

BANNER J. (1926): Jelentés a Magyarcsanád-bökényi próbaásatásokról (Les fouilles de Magyarcsanád et Bökény). *Dolgozatok* **2** 72–122.; különnyomata: Csanád vármegyei Könyvtár 4. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1926. 44 pp.

BARCZI A. (2016): *Kunhalmok eltemetett talajainak vizsgálata*. Gödöllő, Szent István Egyetem Egyetemi Kiadó. 179 pp.

BEDE Á. (2008): A Csongrád megyei helynévgyűjtések eddigi eredményei (Achievements of place-name collections in Csongrád county). In: BÖLCSKEI A. & N. CSÁSZI I. (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 74–85., 653.

BEDE Á. (2009): Beszámoló a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság Csongrád megyei halmainak 2007. évi felméréséről (Account of mound survey in the Körös-Maros National Park Directorate part of Csongrád county in 2007). *Crisicum* **5** 7–27.

BEDE Á. (2010): Beszámoló a Csanádi-hát halmainak felméréséről (Account of mound survey in East Csanád [Békés County, Hungary]). *Crisicum* **6** 7–31.

BEDE Á. (2011): Beszámoló a Békési-hát halmainak felméréséről (Report of mound survey in

the Central Békés region [Békés County, Hungary]). *Crisicum* 7 7–33.

BEDE Á. (2014): Halmokhoz fűződő történeti és hiedelemmondák a Közép-Tiszántúlon (Historical legends and superstitions about the mounds of the Middle-Transztisza Region). *Belvedere Meridionale* 26/3 104–116.

BEDE Á. (2016): *Kurgánok a Körös–Maros vidékén... Kunhalmok tájrégészeti és tájökölógiai vizsgálata a Tiszántúl középső részén (Kurgans in the land of the Körös and Maros rivers... Landscape archaeological and landscape ecological investigations on mounds in the central part of the Tiszántúl region, Hungary)*. Budapest, Magyar Természettudományi Társulat. 150 pp.

BEDE Á., CSATHÓ A. I. & CSATHÓ A. J. (2012): Előzetes beszámoló a Csanádi-hát halmainak aktuális botanikai felméréséről. *Kitaibelia* 17 80.

BEDE Á. & CSATHÓ A. I. (2020): A mezőhegyesi Barta-halom állapotfelmérése, botanikai jellemzése és helyreállítási javaslata (Condition survey, botanical characterization and restoration proposal of the Barta-halom kurgan near Mezőhegyes). *Crisicum* 11 235–253.

BENEDEK A. & VARGA S. (2016): Földeák, Százazéri-Ugar IV. lelőhely. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam* 3 366–367.

BÉRES M. (1994): Az óföldeáki templom 15–17. századi erődítésrendszerének régészeti kutatása (Archäologische Erforschung der Wehranlage der Kirche von Óföldeák aus den 15–17. Jahrhunderten). In: LŐRINCZY G. (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 473–493.

CSALOG J. (1954): Az alföldi halomkutatás. *Múzeumi Híradó* 4 82–85.

CSATHÓ A. I. (2020): A kunhalmok kitüntetett szerepe ritka, veszélyeztetett gyomnövényfajok fennmaradása szempontjából. (Előzetes szakirodalmi áttekintés). In: RÁKÓCZI A. (szerk.): *Legújabb eredmények a kunhalmok védelmében. A „Kunhalmok védelmében” című konferencia 25 év távlatából*. Lökösháza, Lökösháza Turizmusáért Vidékfejlesztő és Hagyományörző Alapítvány. 93–119.

DANI J. (2020): A kurgánok és az építőik. Az Alföld a bronzkor hajnalán (Kurgans and their builders. The Great Hungarian Plain at the dawn of the Bronze Age). *Magyar Régészet* 9/2 Nyár 1–19.

DANI J. & HORVÁTH T. (2012): *Őskori kurgánok a magyar Alföldön. A Gödörsíros (Jamnaja) entitás magyarországi kutatása az elmúlt 30 év során*.

Áttekintés és revízió. Budapest, Archaeolingua Alapítvány. 215 pp.

DANI J., MÁRKUS G., KULCSÁR G., HEYD, V., WŁODARCZAK, P., ZITNAN, A. & PEŠKA, J. (2017): A „Yamnaya Impact Project” régészeti topográfiai tanulságai (Archaeological topographic results of the “Yamnaya Impact Project”). In: BENKŐ E., BONDÁR M. & KOLLÁTH Á. (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, jelen, jövő (Archaeological Topography of Hungary. Past, present and future)*. Budapest, MTA BTK Régészeti Intézet, Archaeolingua Alapítvány. 137–150.

DEÁK B. (2018): *Természet és történelem. A kurgánok szerepe a sztyeppi vegetáció megőrzésében*. Budapest, Ökológiai Mezőgazdasági Kutatóintézet. 150 pp.

DEÁK J. Á. & KEVEI F.-NÉ BÁRÁNYI I. (2011): Csongrád megye kistájainak élőhelymintázata és tájökölógiai szempontú értékelése. *Geoszféra* 2010 79–128.

DOMOKOSNÉ MEGYESI É. & DOMOKOS T. (1988): *Adatok Békés megye térképtörténetéhez (a XVI. század elejétől 1918-ig)*. »Fekete könyvek« kultúrtörténeti sorozat 15. Békéscsaba, Békés Megyei Közgyűlés Önkormányzati Hivatala. 85 pp.

DOMOKOS S. (1930): Feleletek. *Kunhalom. Népünk és Nyelvünk* 2 221.

DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Második, átdolgozott és bővített kiadás. 876 pp.

DUDÁS Gy. (1887): Az alföldi halmak. *Történelmi és Régészeti Értesítő* 3 61–82.

ECSÉDY, I. (1979): *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1–85.

ECSÉDY, I. & VIRÁGH, D. (1975): Vorbericht über eine Untersuchung nach der Verbreitung der Kurgane in Ostungarn. *Mitteilungen der Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 4 1973 31–35.

ELTE (2001): *Kunhalom és földvár kataszter*. Kézirat. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Szegedi Regionális Irodájának adattára 507/2001; Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (Szarvas) Irrátára.

EPERJESSY K. (1971): *Csanád megye az első katonai felvétel (1782–1785) idején*. A makói múzeum füzetek 7. Makó, Makói Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága. 33 pp.

FERENCZI I. (1984): A deszki major népe (Narod deščanskog majura). In: HEGYI A. (szerk.): *Deszk története és néprajza. (Tanulmányok)*. Szeged–

Deszk, Deszk Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága. 579–664.

P. FISCHL K. (1997): Klárafalva-Hajdova I. bronzkori tell település. In: HAVASSY P. (szerk.): *Látták Trója kapuit. Bronzkori leletek a Közép-Tisza vidékéről*. Gyula, Gyulai katalógusok 3. Erkel Ferenc Múzeum. 85–122.

P. FISCHL K. (1998): Klárafalva-Hajdova bronzkori teltelepülése II. (Die bronzezeitliche Teil-Siedlung in Klárafalva-Hajdova II.). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 81–175.

GAZDAG L. (1960): Régi vízfolyások és elhagyott folyómedrek Orosháza környékén (Alte Wasserläufe und verlassene Flussbetten in der Umgebung von Orosháza). *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 1960 257–306.

HALÁSZ Á. (1889): Makó város és környéke növényzete. *A Makói Államilag Segélyezett Községi Polg. Leányiskola Értesítője* 9 3–31.

HAJDÚ M. (2006): Pesty Frigyes helynévgyűjtésének megjelentetése (Publishing the place-name collection of Frigyes Pesty [1864]). *Névtani Értesítő* 28 205–215.

HERCZEG E. (2005): Botanikai vizsgálatok kunhalmok dél-tiszántúli löszgyepein (Botanical investigation of loess grass vegetation of the southern part of the Tiszántúl kurgans [Hungary]). *Kanitzia* 13 45–54.

HORVÁTH, F. (1985): Contributions to the Early and Middle Bronze Age of the Southern Alföld (Adatok a Dél-Alföld korai és középső bronzkori történetéhez). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982–1983/1 55–71.

INCZEFI G. (1970): *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Nyelvészeti Tanulmányok 14. Budapest, Akadémiai Kiadó. 275 pp.

KISS M. H. (1940): *Kiszombor története. (Falutanulmány)*. Csanád vármegyei Könyvtár 35. Makó, Makói Könyvnyomda. 166 pp., 17 pp. képmelléklet.

KISS T., SÜMEGHY B., HERNESZ P., SIPOS GY. & MEZŐSI G. (2013): Az Alsó-Tisza menti ártér és a Maros hordalékkúp késő-pleisztocén és holocén fejlődéstörténete (Late Pleistocene and Holocene evolution of the Lower Tisza floodplain and the Maros alluvial fan). *Földrajzi Közlemények* 137 269–277.

KOZMA B. (1910): A kunhalmok elhelyezkedése az Alföldön. *Földrajzi Közlemények* 38 437–443.

KULCSÁR V. (1998): *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian Basin)*. Múzeumi

Füzetek 49. Aszód, Osváth Gedeon Múzeumi Alapítvány. 153 pp.

KUNHALOM-PROGRAM (2002): *Országos kunhalom-kataszter és adatbázis*. Kézirat. Budapest–Kisújszállás, Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium Természetvédelmi Hivatala, Alföldkutatásért Alapítvány. Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (Szarvas) Irattára.

MESTERHÁZY K. (1982): A kéziratok térképek régészeti hasznosítása. In: GAZDAG I. (szerk.): *Hajdú-Bihari kéziratok térképek II. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei* 18. Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Levéltár. 103–107.

MÓDY Gy. (1975): Néphagyomány és helytörténet. A népi tudás és a valóság kapcsolatának folklorisztikai vizsgálatához (Volkstradition und lokalggeschichte. Zur folkloristischen untersuchung des verhältnisses zwischen den volkskenntnissen und der wirklichkeit). *A Déri Múzeum Évkönyve* 1974 645–678.; különnyomata: Bihari dolgozatok. A Bihari Múzeum közleményei 2. Berettyóújfalu, kiadó nélkül. 38 pp.

MOKÁNY S. (1984): Deszk földrajzi nevei. In: HEGYI A. (szerk.): *Deszk története és néprajza. (Tanulmányok)*. Szeged–Deszk, Deszk Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága. 41–63.

MOLNÁR Zs. (1992): A Pitvarosi puszták növénytakarója, különös tekintettel a löszpusztagyepre (Vegetation of “Pitvarosi-puszták” with special respect on loess hills). *Botanikai Közlemények* 79 19–27.

PALUGYAY I., ifj. (1855): *Magyarország történeti, földrajzi s állami legujabb leírása. IV. Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Pest, Heckenast Gusztáv. 828 pp.

PÁSZTOR É. (2012): A halmok neveinek szerkezeti felépítéséről és változási hajlandóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8 101–109.

PÁSZTOR L., DOBOS E., MICHÉLI E. & VÁRALLYAY Gy. (2018): Talajok. In: KOCSIS K. (főszerk.): *Magyarország nemzeti atlasza 2. Természeti környezet*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont. 82–93.

PEJA Gy. (1935): *Makó és környékének felszíne*. Csanád vármegyei Könyvtár 27. Makó, Csanád vármegye közönsége. 25 pp.

PENKSZA K. & KAPOCSI J. (1998): A Maros-völgy edényes növényei I. (Vascular Plants of Maros-valley I.). *Crisicum* 1 35–74.

PENKSZA K., VONA M. & HERCZEG E. (2005): Eltérő gazdálkodás során fenntartott természetes gyepek botanikai és talajtani vizsgálata tiszántúli

kunhalmokon (Botanical and pedological investigations on natural grasslands under various management systems on ancient burial mounds in the Tiszántúl region of Eastern Hungary). *Növénytermelés* **54** 181–195.

RÁKÓCZI A. (2016): *Kunhalmok és emberek az évezredek sodrában. A közös agrárpolitika tájvédelmi előírásainak hatásai a Békés megyei kunhalmok állapotára.* Budapest, Magyar Természettudományi Társulat. 129 pp.

RÁCZ S. (1997): *Óföldeák község földrajzi nevei.* Óföldeák, Óföldeák Községi Önkormányzati Képviselőtestülete., 46 pp.

RÁCZ S. (1998): *Szülőfalum, Földeák földrajzi nevei.* Földeák, Földeák Község Önkormányzati Képviselő-testülete. 60 pp.

RÁCZ S. (2001): *Maroslele község földrajzi nevei.* Maroslele, szerzői magánkiadás. 80 pp.

RÓNAI A. (1985): *Az Alföld negyedidőszaki földtana (The quaternary of the Great Hungarian Plain).* Geologica Hungarica series Geologica 21. Budapest, Magyar Állami Földtani Intézet. 445 pp.

RÓZSA G. (1979): *Cím nélkül [Csongrád megye halomkatasztere – térkép].* Kézirat. Szeged. 2 pp. MFM Régészeti Adattára 851-82/1–2; Koszta József Múzeum Térképtára Top. 55.

SÓKUTI K. & HERENDI O. (2016): Réz-, bronz-, római, Árpád-kori településnyomok és temetkezések Makó, Járandórol. (Előzetes jelentés az M43, 37., HT 40. lelőhelyen végzett régészeti feltárásokról). (Copper Age, Bronze Age, Roman period and Árpadian Age settlements and burials at Makó, Járandó [Preliminary report on the excavations at the M43, 37, HT 40 site]). *Régészeti Kutatások Magyarországon* **2011–2014** 30–50.

SÜMEGHY B. & KISS T. (2015): A Maros hordalékkúp fejlődéstörténeti rekonstrukciója. *Geoszférák* **2014** 155–178.

SÜMEGHY J. (1944): *Tiszántúl.* Magyar tájak földtani leírása 6. Budapest, Magyar Királyi Földtani Intézet. 208 pp.

SZŰCS S. (2003): *A puszta utolsó krónikása.* Alföldi Könyvtéka 1. Túrkeve, Finta Múzeumért Alapítvány. 317 pp.

TORMA I. (2008): Laponyag. (Tiszántúli halmok sajátos elnevezése). (Laponyag. A peculiar name of hillocks in the Trans-Tiszanian region). In: BÖLCSKEI A. & N. CSÁSZI I. (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 272–277., 676.

TORMA I. (2015): Régészeti vonatkozású helynevek a történelmi Magyarország területén. (Locality names with archaeological implications in the territory of Historical Hungary). *Archeometriai Műhely* **12** 67–74.

TÓTH A. & TÓTH Cs. (2004): A kunhalom-program általános tapasztalatai. In: TÓTH A. (szerk.): *A kunhalmokról – más szemmel (Kurgans).* Kisújszállás–Debrecen, Alföldkutatásért Alapítvány, Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatóság. 171–180.

TÓTH Cs. A., RÁKÓCZI A. & TÓTH S. (2018): Protection of the state of prehistoric mounds in Hungary: law as a conservation measure. *Conservation and Management of Archaeological Sites* **20** 113–142.

TÓTH F. (1988): Makó úrbéri térképei (Die Urbariumskarten der Stadt Makó). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* **1987/1** 211–270.; különnyomata: A makói múzeum füzetek 58. Makó, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988. 62 pp., 2 térképmelléklet.

TÓTH F. (1992): *Makó régi térképei.* Makó monográfiája 1. Makó, Makó város önkormányzata. 214 pp., 22 térképmelléklet.

TÓTH F. (2000a): Kálvária kápolna. In: TÓTH F. (szerk.): *Csongrád megye építészeti emlékei.* Szeged, Csongrád Megyei Önkormányzat. 208–210.

TÓTH F. (2000b): Katolikus templom. In: TÓTH F. (szerk.): *Csongrád megye építészeti emlékei.* Szeged, Csongrád Megyei Önkormányzat. 289–295.

TROGMAYER O. (1993): Makó körzetének őstörténete. In: BLAZOVICH L. (szerk.): *Makó története a kezdetektől 1849-ig.* Makó monográfia 4. Makó, kiadó nélkül. 117–144.

VIRÁGH, D. (1979): Cartographical data of the kurgans in the Tisza Region. In: ECSEDY I.: *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary.* Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest, Akadémiai Kiadó. 119–148.

WÁGNER Á. (1966): *Egy falu határainak és belterületeinek elnevezése.* Kézirat. Hely nélkül. 12 pp., 1 térkép. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 14565.

ZÓLYOMI B. (1969): Földvárak, sáncok, határmezsgyék és a természetvédelem. A Csörsz-árok és az Alföld ősi növényzete. *Természet Világa* **100** 550–553.

Rövidítések

JAMM: József Attila Múzeum, Makó.

MFM: Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

MOL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos
Levéltára, Budapest.